

Farmaceutické špecifiká v latinskej dizertačnej tlači *De phthisi* (O tuberkulóze) z roku 1679 od slovenského lekára Matúša Palumbiniho

Pharmaceutical Art and Peculiarities in the Latin Dissertation *De phthisi* (On Tuberculosis) from 1679 by Slovak Physician Matúš Palumbini

Mária Bujalková • Nora Malinovská

Došlo 29. apríla 2021 / Prijato 10. júna 2021

Súhrn

Cieľom príspevku je predstaviť a analyzovať jednu časť dizertačnej práce Matúša Palumbiniho *De phthisi* (O tuberkulóze) z roku 1679, konkrétne jej 8. kapitolu *Curatio perfecta* (Dôsledná liečba). Terapia chorôb v 17. storočí bola neoddeliteľne spojená s liekmi, ktoré pripravovali lekárnici jednak z domácich zdrojov, ale niektoré boli aj exotického pôvodu. A práve ich popis, použitie a špecifiká pri liečbe tuberkulózy sú hlavným cieľom našej štúdie. V receptoch bolo uvedených veľa skratiek a alchymistických symbolov. Každý recept obsahoval zložky lieku, ich množstvo vyjadrené v lekárnických mierach a váhach a nakoniec pokyny na prípravu a použitie lieku vrátane označenia hotového lieku a pokynov na dávkovanie. Kombinácie zložiek liekov v receptoch (od rastlinných a živočíšnych po minerálne) sa v súčasnosti môžu javiť ako bizarné, napr. *looh de pulmone vulpis* – hustý sirup z pľúc líšky, alebo *lapides cancrorum* – račie kamene.

Kľúčové slová: Matúš Palumbini • dizertačná práca • tuberkulóza • farmácia v 17. storočí • recepty

Summary

The objective of the article is to present and analyse one part of the printed dissertation *De phthisi* (On Tuberculosis) by Matúš Palumbini, namely chapter VIII, *Curatio perfecta* (Perfect Treatment). Treatment of diseases in the 17th century was solely dependent on

and linked to the medicinal products, many a time of exotic origin, prepared by pharmacists. In this regard our main research contribution is that it provides the then description of tuberculosis and elucidates the use and peculiarities in its treatment. Simultaneously, we also present the author's view over the treatment methods, which he identified as the most effective in tuberculosis. As follows from the text, all conceivable treatments and medications to treat tuberculosis in the 17th century were widely used and prescribed. Many abbreviations and alchemical symbols were mentioned in the dissertation, especially in the prescriptions. Each prescription contains drug components, their amount expressed in apothecary measures and weights, and finally instructions for drug preparation and use, including designation of the prepared drug and dosage instructions. The combinations of drug components in prescriptions (from herbal to animal and mineral ones) might currently seem bizarre, e.g. *looh de pulmone vulpis* – thick syrup from fox lungs, or *lapides cancrorum* – crayfish stones.

Key words: Matúš Palumbini • printed dissertation • tuberculosis • pharmacy in the 17th century • medical prescriptions

Úvod

Matúš Palumbini (1652–1710)¹ pochádzal z Diviakov v Turčianskej stolici. Všetko podstatné o jeho živote sa dozvedáme hlavne z diela uhorského autora Štefana Wessprémiho *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*², ďalšie skutočnosti o jeho živote uvádza Alexander Lombardini v *Slovenských pohľadoch* z roku 1887³. Zmienku o Palumbinim nachádzame aj v diele Johanna Samuela Kleina *Sto kňazských biografii*⁴ a v *Gymnaziológii* od Jána Rezika a Samuela Matthaedesa⁵.

PhDr. Mária Bujalková, CSc. (✉) • N. Malinovská

Univerzita Komenského v Bratislave

Jesseniova lekárska fakulta v Martine, Ústav cudzích jazykov

Malá Hora 5, 036 01 Martin, SR

e-mail: maria.bujalkova@uniba.sk

Na štúdiá v Hornom Uhorsku nadviazal v cudzine v Jene (*Ienae apud exteros*)⁶. Tu študoval najprv na artistickej fakulte, kde sa venoval štúdiu filozofie a teológie, pretože štúdium slobodných umení (*artes*) bolo spravidla predpokladom na získanie akademického titulu v medicíne. Univerzitné vzdelávanie si totiž už od 16. storočia osvojilo požiadavky Galéna, aby lekár bol aj filozofom⁷. Štúdium slobodných umení poskytovalo nielen filozofické, rétorické a argumentačné vzdelávanie. Budúcemu lekárovi bolo užitočné v tom, že napr. prírodopis zabezpečil nahliadnutie do sveta rastlín, zvierat a minerálov, z ktorých sa vyrábali mnohé lieky⁸.

Po návrate do vlasti bol od roku 1668 učiteľom a neskôr rektorom školy v Mošovciach, odtiaľ bol v roku 1671 povolaný do Žiliny, aby viedol *ludum litterarium*, t. j. elementárnu školu, kde pôsobil do roku 1674⁹. Nešťastné udalosti v jeho vlasti súvisiace s jeho náboženským presvedčením sa premietli aj do jeho osudu, keď zanechal vo vlasti manželku a vrátil sa späť na univerzitu v Jene. Stal sa tak jedným z takzvaných „*peregrinov*“, teda študentov, ktorí v 13. – 17. storočí z rôznych dôvodov (náboženské, neexistencia univerzít v domovine) študovali v cudzine. *Peregrinatio academica*¹⁰ rozdelila slovenských peregrinov do dvoch skupín: katolíckej a evanjelickej (luteránskej). Kým prví striedali jezuitské univerzity (Viedeň, Praha, Rím), kroky druhých smerovali najmä do Nemecka na luteránske univerzity. Najväčšej obľube sa tešili predovšetkým univerzity vo Wittenbergu a Jene. V priebehu 16. až 17. storočia bola univerzita vo Wittenbergu druhou najnavštevovanejšou destináciou peregrinov zo Slovenska (1260 študentov) a univerzita v Jene treťou (492 študentov)¹¹. Palumbini sa zapísal v Jene na lekársku fakultu, ktorú ukončil obhájením titulu doktora medicíny v roku 1679. Počas svojho pôsobenia v Jene predsedal v rokoch 1675 – 1679 pri viacerých dišputách a dizertačných prácach teologického a filozofického zamerania¹². Potom sa vrátil do vlasti, čo potvrdzuje *propemptikon*¹³, kde je na titulnom liste uvedený chronogram s rokom návratu Palumbiniho do Uhorska: *Anno quo oLIVa feLIX a PaLVMBE In Pannonlae DefertVr oras* – v roku, v ktorom je ušľachtilá olivová ratolesť holubom prenesená do krajín Panónie¹⁴. Z tohto zdroja čerpali Weszprémi¹⁵ aj Lombardini¹⁶. V domovine pôsobil ako mestský a stoličný lekár v Trenčíne. *Tandem molestiarum et aetatis satur, Trenchinii et medendo et vivendo finem imposuit* – Nakoniec premožený ťažkosťami a vekom, ukončil v Trenčíne ako liečenie tak aj život.

Charakteristika inauguračnej dišputy *De phthisi*

Dizertačná tlač Matúša Palumbiniho *Disputatio Inauguralis De phthisi* z roku 1679 sa zachovala v troch tlačených exemplároch, ktoré pochádzajú z fondov nemeckých knižníc Universitätsbibliothek Erlangen-Nürnberg a Forschungsbibliothek Gotha¹⁷.

Obr.1 Titulný list dizertácie

Samotná dizertačná tlač Matúša Palumbiniho *De phthisi* sa skladá z titulného listu, dedikácie, deviatich kapitol (hláv) a končí siedmimi gratulačnými básňami:

1. kapitola predkladá pomenováciu a vecnú definíciu tuberkulózy, 2. kapitola vysvetľuje predmet tuberkulózy, 3. kapitola objasňuje priamu a nepriamu príčinu, 4. kapitola skúma nepriame vzdialenejšie vrodené príčiny, 5. kapitola vysvetľuje vzdialenejšie nevrodené príčiny, 6. kapitola skúma odlišnosti tuberkulózy, 7. kapitola uvádza diagnostické a prognostické znaky, 8. kapitola uvádza dôslednú terapiu a 9. kapitola pripája pravidlá zdravej životosprávy.

Náplňou našej publikácie je analýza jednej kapitoly z tejto dizertačnej tlače a to kapitoly č. 8. – *Curatio perfecta* (Dôsledná terapia). Liečba chorôb bola aj v 17. storočí neoddeliteľne spojená s liekmi, ktoré pripravovali lekárnici jednak z domácich zdrojov, ale niektoré boli aj exotického pôvodu. A práve ich popis, použitie a špecifiká pri liečbe tuberkulózy sú hlavným cieľom našej štúdie.

8. kapitola – *Curatio perfecta* (Dôsledná liečba)

Autor začína kapitolu o terapii tuberkulózy indikáciami, t. j. predpismi vhodnej liečby, ktoré sa vzťahujú na chorobu. Liečebná (kuratívna) indikácia sa vzťahuje na vlastnú chorobu, teda najmä na liečbu pľúcneho vredu, z ktorého pochádza kašeľ, *febricula* (krátka ľahká horúčka) a chradnutie v celom tele. Predpisujú sa pre-

Tab. 1. Stručný prehľad lekárnických váh, mier a skratiek, ktoré sa používali pri písaní receptov a príprave liekov v lekárňach²¹

1 funt ℔ (360 gramov) = 12 unci 1 unca ʒ (30 gramov) = 8 drachiem 1 drachma ʒ (3,75 gramu) = 3 škrupuly 1 škrupul ʒ (1,25 gramu) = 20 zrn 1 zrno g./gr. (0,06 gramu) 16 zrn = 1 gram	m: <i>manipulus</i> – hrst' p: <i>pugillus</i> – malá hrst' β: <i>semi-</i> – pol(o) s./ss.: <i>semi-</i> – pol(o) n: <i>numero</i> – v počte, počtom R. (Rp.) – recipe (zober)
--	--

háňadlá, na kašeľ lieky, ktoré uľahčujú vykašliavanie a zlepšujú ho, lieky na ochladenie a zníženie horúčky, posilňujúce a stimulačné lieky na chradnutie, jedlá na podporu trávenia apod.

Preventívna indikácia predpisuje lieky na zastavenie pritekania slaných hlienov, lieky na vyvolanie zvracania, lieky na zmenu ostrosti štiav, lieky na vyprázdnenie, lieky na eradikáciu dedičného charakteru tuberkulózy, lieky potlačajúce dotykovú nákazu. Vitálna (životne dôležitá) indikácia predpisuje lieky na posilnenie životne dôležitého princípu (*archeus*) pľúc, stredne silné lieky na zastavenie krvácania, jedlá posilňujúce oslabené časti tela a požaduje primerané užívanie nevrodenej vecí, teda tých, ktoré nie sú dané prírodou. Tento princíp spočíva v tom, že zdravie tela a mysle sa má riadiť podľa: vzduchu, jedla a pitia, spánku a bdenia, pohybu a odpočinku, vylučovania a zadržania, a stavu mysle¹⁸.

Ars medica ponúka na uplatnenie indikácií ako užitočný nástroj aj chirurgický arzenál. Z oblasti chirurgie je to predovšetkým podľa autora veľmi ušľachtilý liek V. S., t. j. *venaesectio* (púšťanie žilou), ktoré sa praktizovalo už od čias antického lekárstva ako bežný liečebný a preventívny prostriedok¹⁹. Ďalej sú tu lieky nazývané *Vesicatoria*, t. j. lieky zo španielskych mušiek a fermentu, ďalším nástrojom terapie sú tiež kautery.

Špecifiká prípravy liekov a charakteristiky ich zložiek

Pre lekárnikov v 17. storočí existovali v Nemecku záväzné pravidlá, ako ich uvádzajú napr. Zákony pre lekárnikov v meste Ulm²⁰ z roku 1687. Prikazovali im okrem iného ovládať latinčinu „*redlich*“ und „*geschickt*“ (poriadne a obratne) a dodržiavať farmakopeu (dispensatorium) – liekopis, čo je úradný zoznam liekov a predpisy o ich príprave a zložení.

Na ilustráciu pripájame vybrané recepty vo forme, akú používali lekári a lekárnici v 17. storočí (tab. 1). Uvádzame ich v zaužívanej transkripcii spolu s ich prekladom.

Na prvom mieste sa v diele uvádzajú *Purgantia*, teda preháňadlá. Autor sa však pýta, či je potrebné ich užívať: „Pýtam sa, čo zhubnejšie sa rozširuje medzi chradnúcimi tuberkulotikmi, čo vhodné prináša, lebo to zakrýva skutočný stav. Silnejšie preháňadlá totiž vysušajú a odnášajú ako príval aj vyživujúce šťavy.“

R. sum[mitatum] fumar[iae] mβ., fol[iorum] sen[n]ae Alexand[rinae] ʒβ. Epithym[i] p[ugillos] iij., Rhabarb[arae] Elect[uarium] ʒij. semin[is] foenicul[i] ʒβ., cin[n]am[omi] ʒβ. Concis[e] coq[ue] in ∇ ²² [aqueae] fumar[iae] s[ufficiente] q[uantitate]. Colat[ur] R[eci]p[e] ʒij. Adde sirup[i] de fumar[ia] ʒβ. S[igna:] Potio purgans.	Zober vrchných častí zemedymu pol hrste, listov senny pol unce. kukučiny dúškovej tri malé hrste, Lektvaru z rebarbory dve drachmy feniklového semena pol škrupula, škoricice tri drachmy. Krátko povar v dostatočnom množstve horúcej vody. Scedí sa podľa receptu na dve unce. Pridaj sirupu zo zemedymu pol unce. Označ: nápoj na preháňanie.
R. rad[icis] foenicul[i], glycyrrhiz[ae] a[na] ʒij. herb[ae] veron[icae], scabios[ae], pulmonar[iae], acut[ellae] a[na] mβ. fol[iorum] sen[nae] s[ine] s[tipitibus] ʒij., mechoacan[ae] alb[ae] ʒij. passul[arum] minor[um] ʒβ., cost[i] ver[i] ʒj.	Zober koreňa feniklu, sladkého drievka z každého po dve drachmy. vňate veroniky, hlaváča, pľúcника, ihlice trnitej po pol hrste, listov senny bez stoniek tri drachmy, posedu bieleho dve drachmy. malých hrozienok pol unce, arabského koreňa jednu drachmu.
Coq[ue] in suff[iciente] q[uantitate] ∇ [aqueae] simp[licis]. Colat[ur] ʒij. Adde mannae in morsul[is] ʒβ. M[isce] fiat haustus. S[igna:] Purgans pectorale.	Povar v dostatočnom množstve obvyčajnej vody. Scedí sa na tri unce. Pridaj manny v morsulkách pol unce. Zmiešaj, nech vznikne nápoj. Označ: liek na prečistenie hrude.
R. Rad[icis] alth[ae], lil[iorum] albor[um] a[na] ʒβ. herb[arum] 5 [quinque] emoll[ientium] a[na] mβ., flor[is] persic[i] p[ugillos] iij. prunor[um] dul[cium] n[umero] xii., agarici trochisc[at]i ʒij.	Zober Koreňa ibišu, bielych ľalií z každého po pol unce. piatich zmäkčujúcich bylín z každej pol hrste, kvetu veroniky perzskej tri malé hrste, dvanásť sladkých sliviek, trúdnika lekárskeho v tročiškách ²³ dve drachmy.

sem[inis] lin[i], foenigraec[i] a[na] ʒβ.	lanového semena a semena senovky gréckej po pol unce.
Coq[ue] in s[ufficiente] q[uantitate] ∇ [aquae] font[anae]. Col[atur] ꞥj. Adde elect[uarium] benedicti laxat[ivum] ʒj.	Povar v dostatočnom množstve pramenitej vody. Scedí sa na jeden funt. Pridaj požehnaného laxatívneho lektvaru jednu uncu.
⌘ [olei] chamom[illae], amygd[alarum] dulc[ium] ʒβ., Vitell[i] ovor[um] n[umero] j. F[iat] l[ege] a[rtis].	oleja z harmančeka, sladkých mandlí pol unce. Jeden vaječný žltok. Nech vznikne podľa pravidiel farmácie.
S[igna:] Clyster emolliens.	Označ: zmäkčujúci klystír.

Autor odporúča aj použitie špecifických liekov, ktoré majú tuberkulotikovi pomôcť vykašľovať a zbavovať sa hlienov.

R. radic[is] ari praep[aratae] ʒij, succin[i] praep[arati], bol[i] armen[ae], ♂ [antimon]ii diaph[oretici], coral[iorum] rubr[orum] praep[aratorum] rasur[ae] eboris praep[aratae], a[na] ʒj., laud[ani] opiat[ici] gr[ana] iij. M[isce] f[iat] pulvis pro octo dosibus.	Zober upraveného koreňa árona dve drachmy, upraveného tekutého jantáru, arménskej hlinky, oxidu antimonitého, upravených červených koralov, upravenej kostnej múčky zo slonoviny, z každého po jednom škrupule, laudana (ópia) tri zrná. Zmiešaj, nech vznikne prášok na osem dávok.
--	--

So špecifickými liekmi sa môžu kombinovať liečivé prostriedky zvané *Errhina*²⁴, teda látky podporujúce sekréciu nosovej sliznice²⁵, ktoré sa pripravovali zo šťavy drchničky roľnej, majoránu, cvikly a mäty sivej, ako aj tzv. *nasale* z koreňa nemeckého kosatca, či cyklámenu.

Ďalšiu skupinu liekov používaných na liečbu tuberkulózy tvorili *Diaphoretica* (lieky vyvolávajúce potenie). Autor zastáva ambivalentný názor v tom zmysle, že tieto môžu oslabiť telá tuberkulotikov, a mali by sa podávať len v kombinácii so zvlhčujúcimi prostriedkami, ktoré majú zároveň schopnosť vstrebávať soli.

R. pulv[eris] Haly contr[a] Phth[isin] recent[er] disp[ensati] ʒj. ♁ [antimo]nii diaph[oretici] ʒj, magist[er]ii c[ornus] c[ervi] cum ⚞ _{sp} [spiritu], Ⓞ par[iter] ʒβ.	Zober Halyho prášku proti tuberkulóze čerstvo odváženého jednu drachmu. oxidu antimonitého jeden škrupul, liehového magistéria z jelenieho rohu, dusičnanu sodného rovnakou mierou pol drachmy.
--	---

Anodyn[i] ʒβ.	Lieku proti bolesti pol škrupula.
M[isce] f[iat] pulvis pro tribus dosibus.	Zmiešaj, nech vznikne prášok na tri dávky.

Popri liekoch na potenie sa v 17. storočí odporúčalo podávať aj močopudné prostriedky, teda *Diuretica*, pomocou ktorých sa telo ochladzovalo a vylučovalo z tela prebytočné soli a škodliviny.

R. ∇ [aquae] alkekeng[i], pariet[ariae] a[na] ʒiβ. arcani duplicat[i], ocul[orum] Ⓞ ²⁶ [cancrorum] praep[aratorum] a[na] ʒβ. sirup[i] byzant[ini] ʒβ. M[isce] f[iat] Potiuncula.	Zober vody z machovky čerešňovej, murovníka židovského z každého po jeden a pol unce. síranu draselného, upravených račích kameňov, z každého po pol škrupula. byzantského sirupu pol unce. Zmiešaj, nech vznikne malá dávka tekutého lieku.
---	--

Podľa Matúša Palumbiniho prvé miesto spomedzi liekov určených na liečenie tuberkulózy by malo patriť liekom nazývaným *Alterantia*, t. j. opravným liekom, ktoré znižujú ostrosť krvi.

R. looh de pulm[one] vulp[is], san[um] et expert[um] a[na] ʒiβ. Conf[ectionum] rosar[um], herb[ae] costae a[na] ʒij. Antihect[ici] Poterii ʒβ. Pulv[eris] Haly contra Phthis[in] recent[er] dispens[ati] ʒj. laud[ani] opiat[ici] gr[anum] j., sirup[i] de rosis sicc[is] q[uantum] s[atis]. M[isce] f[iat] l[ege] a[rtis]. Looh. D[a].	Zober hustého sirupu z pľúc líšky, uzdravujúcej a osvedčenej lízanky z každého jeden a pol unce. Cukroviniek obalených ružovým cukrom, prasatnice škvornitej z každého po dve drachmy. Poterovho prášku proti tuberkulóze ½ drachmy. Halyho prášku proti tuberkulóze čerstvo odváženého jednu drachmu, laudana jedno zrno, sirupu zo sušených ruží koľko treba. Nech vznikne podľa pravidiel farmácie. Hustý sirup. Vydaj.
R. rad[icis] chin[ae], helen[i], glycyrrhiz[ae] a[na] ʒij. fol[iorum] hed[erae] terest[ris], veron[icae], hyssop[i], agrim[onii]	Zober koreňa chinínovníka, omanu pravého, sladkého drievka z každého po dve drachmy, listov zádušníka brečtanovitého, veroniky, yzopu, repíka lekárskeho z každého

a[na] mß. flor[um] 4 [quattuor] cordial[ium], scabios[ae], a[na] p[ugillos] ij., ligni sass[afra]s, sandal[i], omn[is] a[na] 3j.	po pol malej hrste. štyroch kvetov na srdce, hlaváča, z každého po dve malé hrste. dreva sassafrasu, santalového dreva, z každého druhu po jednej drachme.
semin[is] anisi, foenicul[i] a[na] 3ß. cost[i] ver[i] 3j.	semena anízu, feniklu z každého po pol drachmy arabského koreňa jednu drachmu.
Concis[um] et contus[um] g[rosso] m[odo]. D[a] ad chart[am]. S[igna]: Species pro Cerevisia medicata.	Rozrezané a roztlčené nahrubo. Daj do papierového obalu. Označ: Čajová zmes na liečivé pivo.

Ako posledný typ lieku, spomedzi širokého arzenálu liečivých prostriedkov užívaných v 17. storočí, uvedieme lieky zvané *Topica externa*, t. j. miestne vonkajšie liečivé prostriedky. Podľa autora dizertácie vykurovanie a dezinfekcia dymom, ktoré prichádzajú priamo do styku s pľúcami, môžu byť prospešné nielen vysušovaniu, ale balzamovou schopnosťou aj hojeniu pľúcneho vredu. Tieto liečivé prostriedky sa pripravovali z kadidla, ladana, storaxu, mastixu, ruží a iných ingrediencií.

R. Olib[ani], succin[i] albi a[na] 3j. styrac[is], calam[i], myrrh[ae] a[na] 3ß.	Zober Kadidla, bieleho jantáru po jednej drachme, storaxu, puškvorca obyčajného, myrhy z každého po pol drachmy.
flor[um] rosar[um] rubror[um] p[ugillos] iij. lign[i] sassafr[as], juniperin[i] a[na] 3ß. balsam[i] de Peru gr[ana] iij. M[isce] f[iat] pulvis, prunis modice aspergendus pro arbitrio.	kvetov červených ruží tri malé hrste. dreva sassafrasu, borievky z každého po pol drachmy. Peruánskeho balzamu štyri zrná. Zmiešaj, nech vznikne prášok, treba ho mierne posypať slivkami podľa ľubovôle.

Diskusia

Aj v 17. storočí prevažovali medzi lekármi zástancovia Hippokratovej doktríny o štyroch telesných šťavách, ktorí sa domnievali, že choroba bola spôsobená dyskráziou, teda nerovnováhou týchto štiav – krvi, hlienu, žltej a čiernej žlče. Stav dyskrázie bola vlastne choroba, teda proces, ktorý prebieha postupne. Škodlivé prvky alebo infekcie ovplyvňujú organizmus a nesprávne zmiešané šťavy sa najprv prejavujú ako horúčka. Tieto šťavy však musia opustiť organizmus buď prirodzenými spôsobmi – močom, stolicou alebo hlienom, alebo umelou manipuláciou – venesekciou²⁷. Túto praktiku – púšťanie žilou, ponúka tiež Palumbini. Pretrvávanie antických princí-

pov humorálnej patológie potvrdzuje aj arzenál farmácie, keď sa v dizertácii uvádzajú *Purgantia* (preháňadlá), o ktorých však autor pochybuje, lebo si myslí, že prekryvajú skutočný stav pacienta. Na odstránenie stekania hlienov, typických pre tuberkulózu, sa v práci uvádzajú špecifické lieky, napr. *Errhina*, lieky podporujúce sekréciu nosovej sliznice. V prípade liekov na potenie *Diaphoretica* zastáva autor ambivalentný názor, lebo tieto môžu chorých oslabiť, a mali by sa podávať len v kombinácii so zvlhčujúcimi prostriedkami. Osožnejšie sú podľa neho *Diuretica* (močopudné prostriedky) ako aj *Alterantia* (opravné lieky), ktoré znižujú ostrosť krvi.

Galénos definoval *phthisis* ako ulceráciu (zvrjedovanie) pľúc, hrudníka alebo hrdla, ktorá je sprevádzaná kašľom, nízkymi horúčkami a chradnutím tela spôsobeným hnisom. Práve presvedčenie, že pľúcne vedy sú príčinou tuberkulózy, prevládalo u väčšiny lekárov a autorov raného novoveku a patrí k závažným omylom medicínskych teórií o tuberkulóze. Aristoteles a Galénos sa na základe svojich pozorovaní tejto choroby domnievali, že sa šíri nákazou. Myšlienka „*miasmatického*“ šírenia, teda šírenia „zlým vzduchom,“ určila aj medicínske trendy v nasledujúcich storočiach²⁸.

V roku 1546 taliansky lekár Hieronymus Fracastorius vo svojej práci *De contagionibus et contagiosis morbis* (O nákazách a nakažlivých chorobách) poukázal na to, že je možné prenášať „nakažlivé choroboplodné zárodoky“ (*semina contagiosa*)²⁹. Aby sa zabránilo nákaze, Fracastorius odporúčal vykurovanie auripigmentom³⁰. Matúš Palumbini uvádza v tejto svislosti *Topica externa* (miestne vonkajšie liečivé prostriedky). Tieto sa aplikujú vykurovaním (dezinfekciou) dymom, prichádzajú priamo do styku s pľúcami, a tak môžu byť podľa autora prospešné svojou balzamovou schopnosťou. Predpokladaním existencie špecifických zárodokov prenášajúcich určité choroby sa stal Fracastorius priekopníkom teórie o nákazách, v ktorej neskôr pokračoval Robert Koch. S jeho názormi sa síce stotožnili niektorí jeho súčasníci, avšak pre nedostatok porozumenia a nedostatok primeraných vedeckých zdrojov upadli tieto pozoruhodné myšlienky do zabudnutia.

Ako vyplýva z textu, predpisovali sa všetky mysliteľné spôsoby liečby a recepty na terapiu tuberkulózy, ktoré poskytovala medicína v 17. storočí. V dizertácii sa v receptoch používalo veľa skratiek a alchymistických znakov. Každý recept obsahuje zložky lieku, ich množstvo vyjadrené v lekárnických mierach a váhach a v závere pokyny na prípravu a použitie lieku, vrátane označenia hotového lieku a pokynov na jeho dávkovanie. Kombinácie zložiek liekov v receptoch (od rastlinných, živočíšnych až po minerálne) vyznievajú v súčasnosti až bizarne, napr. *looh de pulmone vulpis* – hustý sirup z pľúc líšky či *lapides cancrorum* – račie kamene.

Štúdia vznikla ako súčasť riešenia grantového projektu Ministerstva školstva Slovenskej republiky VEGA 1/0097/19: Opera medica Thurocia et Trenchiensia. Choroby a ich terapia v jazykovom a medicínskom kontexte 17. storočia.

Stret záujmov: žiadny.

Poznámky

- ¹ SBS IV/391. Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990). Martin: Matica slovenská, 1986 – 1994. 4. zväzok (M – Q).
- ² Weszprémi S. *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. 1. Lipsiae, 2 – 4. Wien 1774; 1778 – 1787.
- ³ Lombardini A. Slovenský Plutarch. In: Slovenské Pohľady 7 (1887); 78 – 79.
- ⁴ Sto kňazských biografii Johanna Samuela Kleina. Eds. Peter Kónya, Zoltán Csepregi. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2015; 269.
- ⁵ Rezik J., Matthaeides S. *Gymnaziológia. Dejiny gymnázií na Slovensku. Z lat. orig. Gymnasiologia prel., historicko kritickými pozn. opatril a úvod nap. Vladislav Ružička*. Bratislava: SPN 1971.
- ⁶ Weszprémi S. *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria altera, Pars prior, art. XXXIII*. Wienae: Typis J. T. von Tratnern, 1778; 151.
- ⁷ Šimon F. Galénos: Najlepší lekár je aj filozofom. In: *Filozofia* 2009; 64(6), 582.
- ⁸ Stolberg M. *Gelehrte Medizin und ärztlicher Alltag in der Renaissance*. Oldenbourg: De Gruyter 2021; 23.
- ⁹ Weszprémi S. *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria altera, Pars prior, art. XXXIII*. Wienae: Typis J. T. von Tratnern 1778; s. 152.
- ¹⁰ Elektronický zdroj: <https://geschichte.univie.ac.at/en/articles/peregrinatio-academica> [cit. 10.3.2021].
- ¹¹ Szögi L. Študenti zo Slovenska na zahraničných univerzitách a vysokých školách od stredoveku do roku 1918. In: *Verbum historiae* 2017; 1, 9.
- ¹² Weszprémi S. s. 153 – 154; Klimeková A. Dizertačné tlače študentov z územia Slovenska na nemeckých univerzitách v 16. a 17. storočí vo Forschungsbibliothek Gotha. Martin: Slovenská národná knižnica 2018; 99 – 102.
- ¹³ *Propemptikon* je sprevádzajúca báseň s práním šťastia a zdaru.
- ¹⁴ *Vade Prosperum Viro Nobilissimo, Praecellentissimo & Amplissimo Dn. Matthaeo Palumbini, [...]. Ienae : Bauhoferus, 1679*. Pozri online: <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd17/content/pageview/9299495> [cit.10.3.2021].
- ¹⁵ Weszprémi S. *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria altera, Pars prior, art. XXXIII*. Wienae: Typis J. T. von Tratnern 1778; s. 152.
- ¹⁶ Lombardini A. Slovenský Plutarch. In: Slovenské Pohľady 7 (1887), s. 79.
- ¹⁷ Dostupné na: <https://www.uni-erfurt.de/bibliothek/fb/>; https://kxp.k10plus.de/DB=1.28/SET=1/TTL=1/CMD?MATICFILTER=N&MATICSET=N&ACT0=&IKT0=&TRM0=&ACT3=*&IKT3=8183&ACT=SRCHA&IKT=1016&SRT=YOP&ADI_BIB=&TRM=palumbini+de+phtisi&REC=*&TRM3=&COOKIE=U999,K999,D1.28,E0710b7f9-10,10,B9994+++++,SY,A,H12,,73,,76-78,,88-90,NGAST,R193.87.84.89,FN [13.4.2021].
- ¹⁸ Jarcho S. Galen's Six Non-Naturals: A Bibliographic Note and Translation. In: *Bulletin of the History of Medicine* 1970; 44(4), 372 – 377.
- ¹⁹ Šimon F., Výrostková M., Balegová J. *Ján Jessenius: O krvi*. Košice: UPJŠ 2007.
- ²⁰ *Wiederholte und erneuerte Gesetz und Ordnung eines E. Raths Des Heil. Reichs-Statt Ulm, betreffend Das Collegium Medicum, samt anderen der Artzney Doctorn, wie auch die Apothecker und Wundärtzte*. Kühn: Ulm 1687; 4 – 30. Dostupné na: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10226970?page=,1> [cit. 13.04.2021].
- ²¹ *Meyers kleines Konversationslexikon*. Leipzig und Wien: Bibliographisches Institut 1908, Bd. 1; 299.
- ²² Alchymistické symboly použité v texte sú dostupné na: <http://www.3rd1000.com/alchemy/alchemyterms1.htm> [cit. 15.4.2021].
- ²³ *Trochiscus* – malé teliesko v tvare disku alebo kosoštvorca, ktoré sa skladá z tuhnúcej pasty obsahujúcej adstringentné, antiseptické alebo upokojujúce liečivo a používa sa na lokálne oštiepenie úst alebo hrdla, pričom sa drží v ústach až do rozpustenia. Vehikulom je zvyčajne cukor, ktorý sa stáva adhezívny zmiešaním s arabskou gumou alebo tragantom, ovocnou pastou vyrobenou z čiernych alebo červených ríbezlí alebo cukrovinkami z ruží. Podľa: <https://medical-dictionary.thefreedictionary.com/trochiscus> [cit. 15.4.2021].
- ²⁴ *Zwinger T. Compendium Medicinae Universae. Tom. I. Basileae: apud E. & J. R. Thurnisios 1724*. Dostupné aj na: http://mateo.uni-mannheim.de/camenaref/zwinger/zwinger1/bd1/Zwinger_compendium_1-2.xml [cit. 15.04.2021].
- ²⁵ Kábrt J., Kábrt J. jr. *Lexicon medicum*. Praha: Galén 2015; 314.
- ²⁶ Rak riečny (*Cancer astacus*) poskytoval našim predkom takzvané račie kamene, tiež račie oči (*Calculi, Lapides, Oculi Cancrorum*). Sú to tvrdé vnútorne prehĺbené polkruhové telieska, ktoré stvrdli do tohto tvaru z mliečnej látky, ktorá sa objaví v júli na povrchu žalúdka rakov, ktoré v tomto čase zhadzujú svoj tvrdý pancier, a slúži na tvorbu nového panciera. Podľa: Hahnemann S. *Samuel Hahnemanns, der Arznelgelahrtheit Doktors und Mitgledes einiger gelehrten Gesellschaften, Apothekerlexikon. Band 1 u. 2 mit jeweils zwei Teilen*. Leipzig: Crusius (1793–1799). 1. Abt., 2. Teil, 1795; 311.
- ²⁷ Podrobnejšie pozri: Bujalkova M., Straka S., Jureckova A. Hippocrates' humoral pathology in nowadays reflections. In: *Bratisl Lek Listy* 2001; 102(10): 489 – 492.
- ²⁸ Grundmann K., Friedrich Ch. *Zur Geschichte der Tuberculosebehandlung*. In: *Pharmazie in unserer Zeit*. Ausgabe 41. Weinheim: Wiley-VCH, 2012, s. 10. Winkle S. *Geisseln der Menschheit: Kulturgeschichte der Seuchen*. Zürich: Artemis und Winkler 1997; 84 – 89.
- ²⁹ Fracastorius, tiež Girolamo Fracastoro, alebo Hieronymus Fracastorius (1478 – 1553) bol taliansky lekár, filozof, astronóm a básnik. Bol prvým zástancom myšlienky, že epidémie sú spôsobené malými prenosnými časticami. Citované dielo: *De sympathia et antipathia rerum liber unus. De contagione et contagiosis morbis, et eorum curatione libri tres*. Venetiis: Heredes Lucae Antonii luntae Florentini 1546.
- ³⁰ *Auripigmentum* – trisulfid arzenitý, jasne žltá minerálna látka používaná na farbenie ako pigment a tiež na liečenie.

Zoznam použitej literatúry

- Bujalkova M., Straka S., Jureckova A.** Hippocrates' humoral pathology in nowadays' reflections. In: Bratisl Lek Listy 2001; 102 (10), 489–492.
- Fracastorius.** De sympathia et antipathia rerum liber unus. De contagione et contagiosis morbis, et eorum curatio-
ne libri tres. Venetiis: Heredes Lucae Antonii Luntae Flo-
rentini 1546.
- Grundmann K., Friedrich Ch.** Zur Geschichte der Tuberku-
losebehandlung. In: Pharmazie in unserer Zeit. Ausgabe
41. Weinheim: Wiley-VCH 2012.
- Hahnemann S.** Samuel Hahnemanns, der Arznelgelahrtheit
Doktors und Mitgliedes einiger gelehrten Gesellschaf-
ten, Apothekerlexikon. Band 1 u. 2 mit jeweils zwei
Teilen. Leipzig: Crusius (1793–1799).
- Jarcho S.** Galen's Six Non-Naturals: A Bibliographic Note and
Translation. In: Bulletin of the History of Medicine 1970;
44(4), 372–377.
- Kábrt J., Kábrt, J. jr.** Lexicon medicum. Praha: Galén 2015.
- Klimeková A.** Dizertačné tlače študentov z územia Slove-
nska na nemeckých univerzitách v 16. a 17. storočí vo
Forschungsbibliothek Gotha. Martin: Slovenská národná
knížnica 2018.
- Meyers kleines Konversationslexikon.** Leipzig und Wien:
Bibliographisches Institut 1908, Bd. 1.
- Netzel L.** Der Ulmer Stadtarzt Dr. Johann Franc (1649–1725)
– Herkunft, Werdegang, sein Verhältnis zu den Ulmer
Ärztelkollegen und seine Behandlungsmethoden am
Beispiel der Tuberkulose. Dissertation. Ulm: Universität
Ulm 2012.
- Rezík J., Matthaides S.** Gymnaziológia. Dejiny gymnázií na
Slovensku. Z lat. orig. Gymnasiologia prel., historicko kri-
tickými pozn. opatril a úvod nap. Vladislav Ružička. Brati-
slava: SPN 1971.
- Slovenský biografický slovník** (od roku 833 do roku 1990).
Martin: Matica slovenská 1986–1994. 4. zväzok (M – Q).
- Sto kňazských biografí Johanna Samuela Kleina.** Eds.
Peter Kónya, Zoltán Csepregi. Prešov: Vydavateľstvo Pre-
šovskej univerzity 2015.
- Stolberg M.** Gelehrte Medizin und ärztlicher Alltag in der Re-
naissance. Oldenbourg: De Gruyter 2021.
- Szögi L.** Študenti zo Slovenska na zahraničných univerzitách
a vysokých školách od stredoveku do roku 1918. In: Ver-
bum historiae 2017; 1, 7–24.
- Šimon F.** Galénos: Najlepší lekár je aj filozofom. In: Filozofia
2009; 64(6), 582.
- Šimon F., Výrostková M., Balegová J.** Ján Jessenius: O krvi.
Košice: UPJŠ 2007.
- Vade Prosperum** Viro Nobilissimo, Praecellentissimo & Am-
plissimo Dn. Matthaео Palumbini, [...]. Ienae: Bauhoferus
1679.
- Weszpřemi S.** Succincta medicorum Hungariae et Transilva-
niae Biographia. 1. Lipsiae, 2 – 4. Wien 1774; 1778–1787.
- Wiederholte und erneuerte Gesetz und Ordnung eines E.
Raths Des Heil.** Reichs-Statt Ulm, betreffend Das Collegium
Medicum, samt anderen der Artzney Doctorn, wie auch die
Apothecker und Wundärztzte. Kühn: Ulm 1687; 4–30.
- Winkle S.** Geisseln der Menschheit: Kulturgeschichte der
Seuchen. Zürich: Artemis und Winkler 1997; 84–89.
- Zwinger T.** Compendium Medicinae Universae. Tom. I. Basile-
ae: apud E. & J. R. Thurnisios 1724.